

Andrzej Ollech

Przemiany ludnościowe na terenie Szwederowa w latach 1874-1914. Analiza demograficzna na podstawie ksiąg urodzeń

słowa kluczowe: Bydgoszcz, Szwederowo, ludność, analiza demograficzna
1874-1914

Celem artykułu jest przedstawienie rozwoju ludnościowego i gospodarczego na terenie Szwederowa (gminy wiejskiej leżącej koło Bydgoszczy) w latach 1874-1914. W tym celu wykorzystane zostały dostępne publikacje naukowe i księgi urodzeń Urzędu Stanu Cywilnego w Bydgoszczy. Umożliwiło to zarówno nakreślenie sytuacji społeczno-gospodarczej, jak i przeanalizowanie najważniejszych wskaźników demograficznych tej dynamicznie rozwijającej się społeczności. W toku prac starano się nie tylko pokazać wyniki badań czysto demograficznych, ale też powiązać je z zagadnieniem industrializacji. Starano się też zbadać całą populację oraz dostrzec w jej łonie różnice wynikające z istnienia struktury wyznaniowej.

Na początek kilka słów o źródłach. Podstawowym źródłem, które wykorzystano w niniejszym artykule, były księgi stanu cywilnego: księgi urodzeń oraz księgi zgonów. Obejmują one lata 1874-1914, są kompletne, nie wykazują żadnych braków, a stan ich zachowania jest dobry. Przechowywane są w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, w którym tworzą zespół Urząd Stanu Cywilnego – Bydgoszcz – Wieś III o numerze 1643¹, obejmujący oprócz Szwederowa również

¹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, *Księgi stanu cywilnego 1874-1914 (urodzeń)*: sygn. 1, 7, 14, 19, 26, 32, 37, 43, 49, 52, 55, 58, 61, 64, 67, 70, 73, 76, 79, 82, 85, 88, 91, 94, 97, 103, 106, 109, 110, 113, 114, 129, 130, 133, 134, 199, 200, 204, 205, 211, 212, 216, 217, 264, 265, 269, 270, 289, 290, 294, 295, 308, 309, 312, 313; *Księgi stanu cywilnego 1874-1914 (zgonów)*: sygn. 6, 11, 17, 24, 30, 35, 41, 47, 51, 54, 57, 60, 63, 66, 69, 72, 75, 78, 81, 84, 89, 90, 93, 96, 99, 105, 108, 112, 116, 132, 136, 137, 202, 203, 207, 214, 215, 219, 220, 267, 268, 272, 288, 292, 293, 297, 311, 315.

Górzyskowo, Wielkie Bartodzieje, Stare Bielice, Nowe Bielice, Bielice Leśniczówkę, Działy, Bielawy, Bocianowo Leśniczówkę, Małe Kapuściska, Jachcice i Skrzetusko. Każda znajdująca się tam jednostka archiwalna – tom – posiada swoją sygnaturę. Do 1900 r. wpisów w księgach urodzeń dokonywano w jednym tomie, a od 1901 w dwóch, na co wpływ miała zwiększająca się liczba urodzeń. Najmniej wpisów, bo tylko 72, dokonano w 1874 r., co miało związek z rozpoczęciem działalności Urzędu Stanu Cywilnego dopiero w ostatnim kwartale tego roku. Najwięcej natomiast, 727, w 1906 r. W przypadku ksiąg zgonów wpisów dokonywano w jednym tomie, z wyjątkiem lat 1904-1905 oraz 1907-1911, dla których założono drugi tom. Najmniej wpisów, podobnie jak w przypadku ksiąg urodzeń, dokonano w 1874 r., tylko 38, najwięcej, czyli 436, w 1905 r.

Obowiązek urzędowego rejestrowania urodzeń wprowadzono 1 października 1874 r., a podstawę prawną stanowiła Ustawa z 9 marca 1874 r. o prowadzeniu rejestrów stanu cywilnego i zawieraniu małżeństw. Rejestr – chociaż nie zawsze – rozpoczynała informacja, potwierdzająca tożsamość zgłaszającego. Następnie zamieszczano dane dotyczące osoby zgłaszającej urodzenie dziecka z podaniem zawodu lub statusu społecznego oraz jej imię i nazwisko, początkowo również jej wyznanie, później – z wyjątkiem ojca – tej praktyki zaprzestano. Osobą zgłaszającą była zazwyczaj akuszerka odbierająca poród lub ojciec dziecka. Rzadziej spotkać można było rodziców matki lub ojca dziecka czy inną osobę. Sporadycznie była to matka dziecka. Zgłoszenia urodzenia dziecka należało dokonać najpóźniej w ciągu tygodnia. Następnie podawano imię (imiona) matki dziecka, jej nazwisko rodowe, wyznanie, u kogo oraz w jakiej miejscowości zamieszkiwała, czyją była żoną. W przypadku gdy dziecko rodziło się poza związkiem małżeńskim, podawano tylko personalia matki oraz jej zawód. Jednak na marginesach wielu wpisów możemy znaleźć adnotacje o zawartym później ślubie matki tego dziecka i uznaniu ojcostwa. Następnie zapisywano datę urodzin dziecka: dzień, miesiąc i rok oraz porę dnia i godzinę, a także płeć i imię (imiona). Wpis kończyła rubryka: „Przeczytano, zatwierdzono i podpisano”. W tym miejscu podpisywała się osoba zgłaszająca poród, a jeżeli nie potrafiła pisać, stawiała trzy krzyżyki. Tak sporządzony akt podpisywał urzędnik stanu cywilnego. W przypadku urodzeń martwych akty zgonów sporządzano w księgach zgonów na marginesie, a więc w inny sposób aniżeli zmarłych śmiercią naturalną. Faktu urodzenia takiego dziecka nie odnotowywano w księgach urodzeń. O zgonie należało poinformować najpóźniej w dniu następnym. Zgłaszający zgon podawał wówczas imiona i nazwisko rodziców urodzonego martwego dziecka, zawód ojca, względnie matki, ich wyznanie, adres, płeć dziecka i datę jego śmierci.

Analizując sporządzone akty, zauważono, że w obrębie danego roku przygotowywał je więcej niż jeden urzędnik oraz że od 1896 r. w księgach stanu

cywilnego dla Szwederowa pojawiają się nazwy ulic wraz z podaniem numeracji domów. Miało to z pewnością związek z rozrastaniem się tej podmiejskiej osady i z przyłączeniem do niej w 1893 r. Górzyskowa, prawie dwukrotnie liczniejszego zarówno pod względem obszaru, jak i zamieszkującej go ludności.

Warto zaznaczyć, że w zespole tym znajdują się również wpisy z lat wcześniejszych. Jest ich w sumie 75 i obejmują zarówno wyznawców dwóch najliczniejszych wyznań, ewangelickiego i katolickiego, jak i mojżeszowego.

Największa różnica czasowa między urodzeniem dziecka a wpisem wynosiła około 37 lat². W jednym przypadku osoba zgłaszająca urodzenie dziecka nie potrafiła podać roku i ograniczyła się tylko do wskazania dekady. Większość z nich została jednak dokonana na początku roku kalendarzowego i zawiera urodzenia z końca poprzedniego roku.

Oprócz ksiąg stanu cywilnego ważnym źródłem – aczkolwiek pomocniczym – były także Leksykony Gmin z lat 1874, 1888, 1898, 1908 i 1912 oraz Księgi adresowe miasta Bydgoszczy i przedmieść z lat 1874-1914, wydawane każdego roku³. Ważnym źródłem były także sprawozdania magistratu Bydgoszczy sporządzone w cyklu pięcioletnim w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w.⁴ Z wydawnictw kartograficznych warto wspomnieć o planach miasta Bydgoszczy z przedmieściami z lat 1876, 1877, 1900, 1910 i 1914 r.⁵ Pozwalają one poznać topografię interesującej nas gminy i jej rozwój przestrzenny na przełomie XIX i XX w. Natomiast z opracowań naukowych szeroko omawiających procesy demograficzne należy wspomnieć między innymi prace I. Gieysztorowej, J. Holzera, J. Michalewicza oraz C. Kukli⁶.

² Urodzona w dniu 15 października 1839 r. Dorothea, ojciec; Markus Wolff, wyznania mojżeszowego, matka: Ernestine zd. Moses, wyznania mojżeszowego.

³ *Die Gemeiden und Gutsbezirke der Provinz Posen und ihre Bevölkerung. Nach Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1 Dezember 1871*, Berlin 1874; *Gemeindelexikon für die Provinz Posen, Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1 Dezember 1885*, Berlin 1888; *Gemeindelexikon für die Provinz Posen, Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 2 Dezember 1895*, Berlin 1898; *Gemeindelexikon für die Provinz Posen, Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1 Dezember 1905*, Berlin 1908; *Gemeindelexikon, Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1 Dezember 1910, Heft 5. Regierungsbezirk Bromberg*, Berlin 1912; *Księgi adresowe miasta Bydgoszczy i przedmieść 1888-1914*.

⁴ *Verwaltungs – Bericht des Magistrats zu Bromberg für die Zeit vom 1. April 1878 bis 31. März 1883*, Bromberg 1884; *Verwaltungs – Bericht des Magistrats zu Bromberg für die Zeit vom 1. April 1883 bis 31. März 1888*, Bromberg 1890.

⁵ *Plan der Stadt Bromberg* (1876); *Uebersichtsplan der Gemarkung Stadt Bromberg* (1877); *Strassen – Plan von Bromberg* (1900); *Pharus Plan Bromberg* (1910); *Plan der Stadt Bromberg mit Vororten* (1914).

⁶ I. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976; J. Holzer, *Demografia*, Warszawa 1994; J. Michalewicz, *Elementy demografii historycznej*, Warszawa 1979; C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.

Do rozbiorów Bydgoszcz była siedzibą powiatu w województwie inowrocławskim i obok Inowrocławia największym miastem na Kujawach. Na mocy traktatu rozbiorowego podpisanego w Petersburgu 5 sierpnia 1772 r. znaczna część Kujaw wraz z Bydgoszczą i skrawkami północnej Wielkopolski znalazła się w granicach nowo utworzonej prowincji pruskiej – w Prusach Zachodnich⁷. Bydgoszcz w planach pruskich miała odegrać szczególną rolę. W tym celu utworzono w 1775 r. Obwód Nadnotecki z ziem położonych na południe od Prus Królewskich, którego została stolicą. Stan zaludnienia miasta w chwili jego przejścia pod władzę pruską jest trudny do ustalenia. Obecnie możemy przypuszczać, że Bydgoszcz zamieszkiwało wówczas 900-1000 osób, nie licząc ludności przedmieść⁸. W 1785 r., a więc na krótko przed śmiercią Fryderyka II, Bydgoszcz liczyła 3568 mieszkańców. Ponieważ statystyki z czasów Księstwa Warszawskiego mówią o 4000 mieszkańców, zatem w ciągu dwudziestolecia 1786-1806 ludność Bydgoszczy wzrosła o około 500 osób⁹. Podczas istnienia Obwodu Nadnoteckiego ludność miasta powiększyła się czterokrotnie, ale o prawdziwej dynamice jej przyrostu możemy mówić jedynie w czasach Fryderyka II. Głównemu celowi, jakim miała być germanizacja, służyła wewnętrzna kolonizacja pruska w mieście – urzędnicza, przemysłowo-handlowa i robotnicza¹⁰. Największą inwestycją tego okresu była budowa Kanalu Bydgoskiego. Prace nad jego budową rozpoczęły się wiosną 1773 r., a we wrześniu następnego roku uruchomiono żeglugę, nie bez większych problemów technicznych. Połączył on Brdę koło Bydgoszczy z Notecią w okolicach Nakła. Jego zbudowanie uczyniło Bydgoszcz ważnym węzłem dróg wodnych i przyczyniło się do szybszego rozwoju miasta i najbliższej okolicy. Napływ pracowników zatrudnionych przy jego budowie spowodował zjawisko tzw. kolonizacji robotniczej, która w istotny sposób wpłynęła na stosunki demograficzne i na ukształtowanie się narodowościowego oblicza miasta. Napływ personelu technicznego i robotników narodowości niemieckiej na ziemie nadnoteckie przyczynić się miał do wzrostu tempa germanizacji¹¹.

Po podpisaniu traktatów pokojowych w Tylży w lipcu 1807 r. Bydgoszcz znalazła się w granicach nowego tworu politycznego – Księstwa Warszawskiego – i została stolicą departamentu. Po 1807 r. wzrost ludności Bydgoszczy, widoczny jeszcze u schyłku tzw. pierwszego panowania pruskiego w mieście, uległ

⁷ J.A. Gierowski, *Historia Polski 1764-1864*, t. 2, Warszawa 1987, s. 70-71.

⁸ F. Mincer, *Przemiany administracyjne i społeczno-gospodarcze w pierwszym okresie rządów pruskich (1772-1806)*, [w:] *Historia Bydgoszczy, t. 1 (do roku 1920)*, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 379-380.

⁹ Tamże, s. 385.

¹⁰ Tamże, s. 381-382.

¹¹ Tamże, s. 374-375.

zahamowaniu. Miasto liczyło wówczas 4694 mieszkańców. Na podstawie zestawień prefektury departamentu bydgoskiego w 1812 r. Bydgoszcz liczyła 4147 mieszkańców. Zmiana stanu zaludnienia miasta w czasach Księstwa Warszawskiego była zarówno wynikiem odpływu części ludności niemieckiej (głównie urzędników), jak i kampanii wojennych¹².

Po klęsce Napoleona w kampanii 1812 r. w styczniu 1813 r. wkroczyły do miasta wojska rosyjskie, rozpoczynając okupację wojenną, trwającą do zakończenia obrad kongresu wiedeńskiego. Przyznał on w 1815 r. Prusom departament bydgoski (obok poznańskiego) i tym samym losy Bydgoszczy zostały związane znowu z państwem pruskim. Znalazła się ona w utworzonym Wielkim Księstwie Poznańskim. Bydgoszcz – obok Poznania – została stolicą jednej z dwóch regencji Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Po ponownym przejściu pod rządy pruskie Bydgoszcz była przez długie lata niewielkim miastem. Pod koniec 1817 r. zamieszkiwało ją 6910 osób, w 1837 r. – 7390. W 1843 r. liczyła 9550 mieszkańców, w tym 8878 ludności cywilnej. Wyraźne przyspieszenie wzrostu ludnościowego pod koniec lat trzydziestych i na początku czterdziestych XIX w. było efektem nie tylko przyrostu naturalnego, ale i imigracji do miasta. Miało to zapewne związek z początkami industrializacji Bydgoszczy¹³. Warto wspomnieć, że dość istotnym czynnikiem, który hamował napływ uboższej ludności do Bydgoszczy, było pobieranie opłat za osiedlanie się w mieście aż do 1867 r. Dlatego też już w latach trzydziestych XIX w. można zauważyć zjawisko napływu ludności najemnej do położonych wokół miasta wsi i folwarków. Napływ niemieckich urzędników i funkcjonariuszy do Bydgoszczy – w przeważającej większości ewangelików – wynikał w znacznej mierze z lokalizacji w mieście od 1849 r. Dyrekcji Kolei Wschodniej¹⁴. Druga połowa XIX i początki XX w. to okres szybkiego wzrostu liczby ludności Bydgoszczy i całej powstającej aglomeracji miejskiej¹⁵. Początki industrializacji w Bydgoszczy wiązały się także z rozwojem przemysłu metalowego i maszynowego od lat czterdziestych XIX w. Istotnym czynnikiem lokalizacji tego przemysłu było jego położenie nad ważnym szlakiem wodnym, co umożliwiło import surowców sprowadzanych drogą morską do Gdańska, głównie węgla i surówki żelaza z Wielkiej Brytanii¹⁶. Od połowy XIX w.

¹² M. Kallas, *W czasach Księstwa Warszawskiego 1806-1815*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, s. 440.

¹³ K. Wajda, *Stosunki ludnościowe i gospodarcze w latach 1815-1850*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, s. 468.

¹⁴ Tamże, s. 469-470.

¹⁵ K. Wajda, *Chelmsza pod zaborem pruskim (do 1914 r.)*, [w:] *Dzieje Chelmszy*, pod red. M. Wojciechowskiego, Chelmsza 1994. Autor stwierdza, że budowa cukrowni w 1882 r. z czasem największej w Niemczech i oddanie linii kolejowej Chelmsza – Toruń znacznie przyczyniły się do wzrostu ludności Chelmszy, s. 117-118.

¹⁶ Tenże, *Stosunki ludnościowe i gospodarcze*, s. 471-473; A. Wajler, *Rozwój gospodarczy*

rozwój gospodarczy Bydgoszczy charakteryzował się nowoczesnym przemysłem fabrycznym, opartym na napędzie parowym oraz rozwoju budownictwa. Jednym z czynników tego procesu było włączenie Bydgoszczy do sieci kolejowej, z którą uzyskała połączenie w wyniku oddania do użytku 27 lipca 1851 r. pierwszego odcinka Kolei Wschodniej z Krzyża do Bydgoszczy¹⁷. Bez zakłóceń rozwijał się największy pod względem liczby zatrudnionych bydgoski zakład przemysłowy – Główne Warsztaty Naprawcze Kolei Wschodniej, obejmujący sieć kolejową na obszarze od Berlina po Kłajpedę. W 1910 r. rozpoczęto budowę nowego odcinka Kanału Bydgoskiego o długości 1630 m, z dwiema śluzami, który połączył Kanał Bydgoski, zwany odtąd starym, z Brdą na pograniczu Okola i Czyżkówka. Jego oddanie do użytku nastąpiło jednak już w okresie I wojny światowej. Czyniono także inwestycje w zakresie infrastruktury miejskiej i inwestycji komunalnych¹⁸. Z czasem, kiedy zaczęły się wyczerpywać tereny budowlane w obrębie granic administracyjnych miasta, podmiejskie osady, zwłaszcza osiedla z rosnącą przewagą ludności robotniczej, jak Szwederowo, Okole i Wilczak, stawały się przedmieściami o zabudowie miejskiej, coraz bardziej zrastającymi się z nim. Mieszkańcy tych, osiedli pracowali w zakładach na terenie miasta, jednak aż do końca rządów pruskich, mimo związków z Bydgoszczą, tworzyły odrębne gminy, pozostające poza jego obszarem administracyjnym¹⁹. Aż po 1910 r. tempo wzrostu ludności w osadach podmiejskich Bydgoszczy było większe niż w samym mieście, co wynikało z faktu, że szybko rosnąca liczebnie bydgoska klasa robotnicza osiedlała się głównie w gminach podmiejskich²⁰. W 1910 r. Bydgoszcz wraz z osiedlami podmiejskimi liczyła 93 tys. mieszkańców²¹.

w drugiej połowie XIX w., [w:] *Dzieje Grudziądza*, pod red. J. Danielewicz, Grudziądz 1992. Autorka zauważa, że Grudziądz, z małego garnizonowego miasta – podobnie jak Bydgoszcz – przekształcił się w duży ośrodek przemysłowy dzięki korzystnemu położeniu i budowie linii kolejowej, s. 329.

¹⁷ Tenże, *Przeobrażenia gospodarcze Bydgoszczy w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, s. 530; J. Brzechowa, *Przeobrażenia gospodarcze miasta w okresie zaboru pruskiego (1815-1919)*, [w:] *Dzieje Inowrocławia*, pod red. M. Biskupa, t. 1 (do 1919 r.). Autorzy opracowań monografii miast podkreślają znaczenie uruchomienia połączeń kolejowych, które znacząco wpłynęły na rozwój tych ośrodków miejskich, s. 305.

¹⁸ Tenże, *Przemiany terytorialne i ludnościowe w latach 1850-1914*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, 505; tenże, *Pod skrzydłami pruskich orłów*, [w:] *Historia Wąbrzeźna*, t. 1, pod red. K. Mikulskiego, Wąbrzeźno 2005. Autor pokazuje na podstawie Wąbrzeźna, że inwestycje te powstawały nie tylko w dużych i średniej wielkości miastach, ale także w mniejszych ośrodkach, s. 144.

¹⁹ Tenże, *Przemiany terytorialne i ludnościowe*, s. 506.

²⁰ Tamże, s. 510.

²¹ Tamże, s. 511.

Szwederowo w źródłach pojawia się na początku XVI w. jako wieś podlegająca parafii bydgoskiej. W czasie potopu szwedzkiego stacjonowały w niej oddziały szwedzkie, stąd prawdopodobnie pochodzi późniejsza nazwa gminy. W połowie XVIII w. Szwederowo było folwarkiem miejskim, który przynosił rocznie około 100 zł czynszu. W 1743 r. bydgoska rada miejska wydzierżawiła ten folwark na okres 40 lat Barbarze i Adamowi Lasom²². W tym okresie znajdowało się tu pięć folwarków należących do miasta: Nowy Dwór, Górzyskowo, Bielice, Biedaszkowo i Szwederowo. Po zajęciu Bydgoszczy przez Prusy władze miejskie oddały folwark Szwederowo w wieczystą dzierżawę wyższym urzędnikom pruskim, którzy w celu uzyskania wysokich dochodów dokonali parcelacji nieruchomości, przyczyniając się do powstania na tym obszarze w latach 1818-1860 ponad 160 nowych gospodarstw²³.

W drugiej połowie XIX w. wieś i folwark Szwederowo obejmowały obszar między dzisiejszymi ulicami: Orlą, Kujawską, Brzozową, Ugory i Nową. Od zachodu graniczyło z Górzyskowem, od południowego zachodu z Biedaszkowem, od południowego wschodu z Nowymi Bielicami, a od północy z Bydgoszczą, kiedy to w 1858 r. przyłączono folwark Nowy Dwór do miasta. Między folwarkami Szwederowo i Górzyskowo – obecnymi ulicami ks. I. Skorupki i S. Leszczyńskiego – znajdował się pas ziemi, tzw. wygon, wcielony przed 1876 r. do miasta, służący jako pastwisko dla inwentarza należącego do mieszczan bydgoskich²⁴. Na planie Bydgoszczy z przedmieściami z 1876 r. widoczne są drogi, jeszcze bez nazwy, m.in. późniejsza Ugory, północna część Bielickiej oraz Skorupki i Leszczyńskiego, oddzielające wówczas Szwederowo i Górzyskowo. Księgi adresowe podają nazwy ulic Szwederowa po raz pierwszy w 1882 r., są to: Bielicka, Leszczyńskiego, Konopna, Czackiego, Nowa, Inowrocławska, Ugory²⁵. Ich wytyczenie, często bezplanowe, rozpoczęło się około 1870 r. Zabudowane zostały w większości parterowymi i jednopiętrowymi murowanymi i drewnianymi domami. Standard życia ich mieszkańców, jak większości ówczesnych osiedli robotniczych, był bardzo skromny. Znaczna ich część pracowała w mieście, a samo osiedle było pozbawione większych zakładów mogących zatrudnić miejscową ludność. W 1897 r. Szwederowo przyłączono do sieci gazowej, ale do końca interesującego nas okresu nie zostało podłączone do elektrowni miejskiej oraz sieci

²² Z. Guldon, R. Kabaciński, *Aneks nr 2. Zarys dziejów osad miejskich oraz miejscowości przyłączonych do Bydgoszczy do 1933 r.*, [w:] *Historia Bydgoszczy*, t. 2, *Część pierwsza 1920-1939*, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 859.

²³ J. Umiński, *Bydgoszcz. Przewodnik*, Bydgoszcz 1996, s. 138.

²⁴ W. Gordon, *Bydgoskie dzielnice – Szwederowo (II)*, „Kalendarz Bydgoski” 1972, s. 57.

²⁵ *Wohnungs – Anzeiger – nebst Adress – und Geschäfts – Handbuch für Bromberg und Umgebung auf das Jahr 1882*, Bromberg 1882, XLVII-XLVIII.

wodociągowej i kanalizacyjnej. W 1906 r. pierwsza osoba uzyskała połączenie telefoniczne. Do końca XVIII w. nie znamy danych dotyczących struktury ludnościowej tego folwarku. Goldbeck podaje jedynie, że w 1789 r. na terenie Szwederowa stały 2 domy, nie wspominając nic o zamieszkującej je ludności. W 1818 r. znajdowało się tu 6 domów, które zamieszkiwało 55 osób²⁶. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* wydawany w latach 1880-1902 w tomie 12 podaje, że w 1830 r. Szwederowo posiadało 27 domów, zamieszkanymi przez 275 osób: 174 protestantów, 94 katolików i 7 żydów²⁷. Identyczne dane podaje wydany w roku 1833 *Wykaz wszystkich miejscowości regencji bydgoskiej w zestawieniu geograficzno-statystycznym okręgów*²⁸. Również Bobrowicz podaje jedynie, podobnie jak powyższe źródło, że Szwederowo zamieszkiwało w 27 domach 275 osób²⁹. Z kolei dla 1860 r. posiadamy dane osobno dla Starego i Nowego Szwederowa. Łącznie zamieszkiwało je 551 osób, w tym 331 ewangelików, 163 katolików i 57 żydów, w 54 domach³⁰. Znacznie dokładniejsze dane dla Szwederowa mamy dopiero od lat siedemdziesiątych w związku z wydawanymi od tego czasu Leksykonami Gmin. Pierwszy z nich podaje dane dla roku 1867, w którym zamieszkiwały tę osadę 803 osoby i dla 1871 r., gdy liczyła 866 osób, z czego 499 ewangelików, 354 katolików i 13 żydów, mieszkających w 58 budynkach mieszkalnych³¹. W 1875 r. jej stan zaludnienia wzrósł do 1247 osób³². Według drugiego, który podaje dane na koniec 1885 r., Szwederowo zamieszkiwało 1455 mieszkańców, z czego 812 ewangelików, 617 katolików, 15 innych chrześcijan i 11 wyznawców religii mojżeszowej. W tym czasie liczyło ono 99 budynków mieszkalnych. Po raz pierwszy znajdują się tu również informacje o powierzchni, która wynosiła wówczas 86 ha, łącznie z gruntami ornymi³³. W 1895 r. Szwederowo zamieszkiwało 5277 osób, w tym 2938 ewangelików, 2268 katolików, 24 innych chrześcijan i 47 żydów. Stacjonowało tam również

²⁶ Z. Guldon, R. Kabaciński, *Aneks nr 2. Zarys dziejów osad miejskich...*, s. 870.

²⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1880-1902, t. 12, s. 88.

²⁸ *Vérzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs – Bezirks mit einer geographisch – statistischen Uebersicht*, s. 4.

²⁹ J.N. Bobrowicz, *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Lipsk 1846, s. 423.

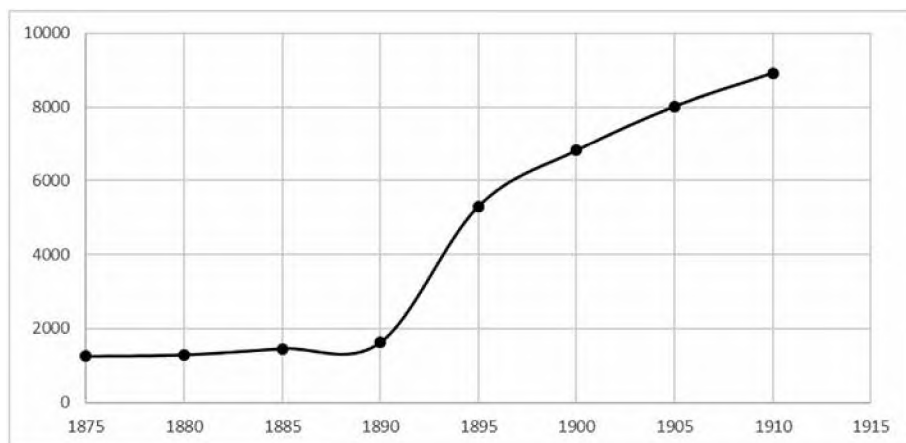
³⁰ *Vérzeichniss samtllicher Ortschaften des Regierungs – Bezirks Bromberg*, Bromberg 1860, s. 4-5.

³¹ *Die Gemeinden und Gutsbezirke der Provinz Posen und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszahlung vom 1 Dezember 1871*, Berlin 1874, s. 172-173.

³² *Verwaltungs – Bericht des Magistrats zu Bromberg für die Zeit vom 1. April 1878 bis 31 Marz 1883*, Bromberg 1884.

³³ *Gemeindelexikon für die Provinz Posen. Auf Grund der Materialien der Volkszahlung vom 1 Dezember 1885 und andere amtliche Quellen*, Berlin 1888, s. 204-205.

19 wojskowych. Na terenie tej osady znajdowało się 379 domów mieszkalnych, a powierzchnia gminy wynosiła już 255 ha³⁴. Ten znaczny przyrost naturalny, jak i wzrost powierzchni gminy, był wynikiem włączenia do niej w 1893 r. sąsiedniego Górzyskowa, mającego zarówno znacznie większy potencjał ludnościowy, jak i obszar.

Wykres 1. Ludność Szwederowa w latach 1875-1910.

Osada ta wymieniona została po raz pierwszy w 1699 r. W 1733 r. bydgoska rada miejska wydzierżawiła ten folwark Reginie i Stanisławowi Ruerom. W 1742 r. przynosił on miastu ponad 253 zł dochodu. Obecna nazwa nie jest nazwą historyczną, lecz zmienioną pierwotnie brzmiącej Goryczkowo, która pochodzi prawdopodobnie od nazwy rośliny zwanej goryczką lub gorzyczką. W latach siedemdziesiątych XIX w. zmieniono ją na *Adlershorst*, od Adlera – właściciela tego majątku z pierwszej połowy XIX w.³⁵ W opracowaniu Goldbecka z 1789 r. znajduje się jedynie wzmianka o dwóch domach, brak jest natomiast informacji o zamieszkującej ludności. W 1818 r. na terenie Górzyskowa stało 31 domów, w których mieszkały 283 osoby³⁶. Spis miejscowości regencji bydgoskiej z 1833 r. podaje liczbę 510 mieszkańców, w tym 245 ewangelików, 186 katolików i 79 żydów, mieszkających w 65 domach³⁷. W opracowaniu Bobrowicza z 1846 r. jest jedynie wzmianka o 510 mieszkańcach i 66 domach³⁸. Z kolei

³⁴ *Gemeindelexikon für die Provinz Posen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 2 Dezember 1895 und andere amtlicher Quellen*, Berlin 1898, s. 198-199.

³⁵ R. Kuczma, *Patroni bydgoskich ulic, cz. 2, Południowe osiedla miasta*, Towarzystwo Miłośników Miasta Bydgoszczy, Bydgoszcz 1997, s. 6.

³⁶ Z. Guldon, R. Kabaciński, *Aneks nr 2. Zarys dziejów osad miejskich...*, s. 866.

³⁷ *Verzeichniss aller Ortschaften des Bromberger Regierungs...*, s. 3.

³⁸ J. N. Bobrowicz, *Opisanie historyczno-statystyczne...*, s. 423.

w 1860 r. Górzyskowo zamieszkiwało 887 mieszkańców: 586 ewangelików, 183 katolików i 118 żydów, w 84 domach³⁹. Znacznie więcej informacji posiadamy w oparciu o Leksykony Gmin. I tak w 1867 r. mieszkało na terenie Górzyskowa 1420 osób, w 1871 r. już 1698, w tym 1127 ewangelików, 462 katolików, 107 żydów i 2 przedstawiciele innych wyznań. Znajdowało się tam 109 domów. Na to ostatnie źródło powołuje się również *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* w tomie 2⁴⁰. W 1885 r. po raz ostatni jest wzmianka w Leksykonie Gmin o Górzyskowie. Zamieszkiwało je wówczas 2885 osób: 1850 ewangelików, 996 katolików, 18 wyznawców religii mojżeszowej i 21 przedstawiciele innych wyznań. W gminie tej znajdowały się 203 budynki, a jej powierzchnia liczyła 168 ha⁴¹.

Rycina 1. Fragment planu Bydgoszczy z przedmieściami z 1914 r., przedstawiający Szwederowo.

Źródło: *Plan der Stadt Bromberg mit vororten* (1914).

Tym samym Szwederowo kilka lat później powiększone zostało o siatkę ulic leżących do tej pory na terenie Górzyskowa⁴². Pojawiły się one w księgach adresowych tej gminy w 1880 r. Podobnie jak w przypadku niektórych ulic Szwederowa część z nich, jak Orla czy Stroma, widnieje już na planie miasta z przedmieściami z 1876 r., ale jeszcze bez nazw. Tym samym od zachodu Szwederowo poprzez

³⁹ *Verzeichniss samtllicher...*, s. 4-5.

⁴⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke...*, s. 166-167; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 2, s. 736.

⁴¹ *Gemeindelexikon für die Provinz Posen. Auf Grund der Materialien der Volkszahlung vom 1 Dezember 1885...*, s. 198-199.

⁴² *Adressbuch nebst allgemeinem Geschäfts – Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten auf das Jahr 1893: auf Grund amtlicher und privater Unterlagen*, s. 71-75.

ulicę Szubińską graniczyło odtąd z placem ćwiczeń i koszarami kawalerii, leżącymi na terenie Bydgoszczy. Do 1914 r. wytyczono jeszcze kilka nowych ulic⁴³. W 1905 r. liczba mieszkańców osiągnęła 8019 osób, z czego 3583 ewangelików, 4389 katolików, 31 innych chrześcijan i 16 żydów. Stacjonowało tam wówczas czterech wojskowych. Liczba domów mieszkalnych wynosiła 455, a powierzchnia 256,4 ha⁴⁴. Ostatni Leksykon Gmin wydany przed I wojną światową zawiera dane na koniec 1910 r. Szwederowo liczyło wówczas 8801 mieszkańców, w tym 3388 ewangelików, 5228 katolików, 25 innych chrześcijan i 15 wyznawców religii mojżeszowej. Stacjonowało tam trzech wojskowych, liczba domów mieszkalnych wynosiła 460, a powierzchnia gminy 256,7 ha⁴⁵. Szwederowo było – po Bydgoszczy – największą gminą wiejską pod względem zamieszkującej ludności w całym powiecie bydgoskim ze wzrastającym odsetkiem katolików: 25% w 1852 r., 31% w 1871 r., 38% w 1885 r., 43% w 1895 r., 55% w 1905 r. i wreszcie 61% w 1910 r.⁴⁶ Katolicy ze Szwederowa przez cały interesujący nas okres należeli do parafii bydgoskiej, ewangelicy natomiast początkowo do bydgoskiej, a później do nowo utworzonej na Szwederowie. Nie mieli tutaj swoich świątyń, a korzystali ze znajdujących się w mieście.

Przeprowadzając analizę zmian ludnościowych w zakresie urodzeń na Szwederowie w latach 1874-1914, zastosowano podział na pięć okresów czasowych: 1874-1880, 1881-1890, 1891-1900, 1901-1910 i 1911-1914.

Tabela 1. Liczba urodzeń i wskaźnik maskulinizacji na Szwederowie w latach 1874-1914

Lata	Liczba urodzeń	Liczba chłopców	Liczba dziewczynek	Wskaźnik maskulinizacji
1874-1880	424	209	215	97,2
1881-1890	774	407	367	110,9
1891-1900	2606	1308	1298	100,8
1901-1910	4390	2300	2090	110,0
1911-1914	1537	794	743	106,9

Źródło: Księgi stanu cywilnego (urodzeń) 1874-1914. Bydgoszcz – Wieś III.

⁴³ *Adressbuch nebst allgemeinem Geschäfts – Anzeiger von Bromberg mit Vororten für das Jahr 1913: auf Grund amtlicher...*, s. 238-253; *Plan der Stadt Bromberg mit vororten, 1914.*

⁴⁴ *Gemeindelexikon für die Provinz Posen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1 Dezember 1905 und andere...*, Berlin 1908, s. 20-21.

⁴⁵ *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln. Auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 1 Dezember 1910 und andere amtliche Quellen, Heft V, Regierungsbezirk Bromberg*, Berlin 1912, s. 6-7.

⁴⁶ K. Wajda, *Przemiany terytorialne...*, s. 512-513.

Jedną z wielu występujących prawidłowości demograficznych jest stosunkowa niezmiennosc proporcji liczby urodzeń chłopców i dziewcząt⁴⁷. Proporcja płci rodzących się dzieci powinna być niezmienna i w skali dziesięciu lat wykazywać 105-107 chłopców na 100 dziewczynek. Większa liczba urodzeń chłopców jest zależnością biologiczną i efektem większej umieralności noworodków płci męskiej. Analiza danych zawartych w tabeli 1 skłania do wniosku, iż w poszczególnych okresach przeważały urodzenia chłopców, z wyjątkiem lat 1874-1880, kiedy to urodziło się nieznacznie więcej dziewczynek. Mogło to wynikać z niskiej jeszcze liczebności badanej populacji oraz niepełnego okresu. Należy wspomnieć, że w całym badanym okresie występowały odchylenia od ogólnie przyjętych tendencji zarówno dla całej populacji, jak i poszczególnych wyznań. Wskaźnik męskulinizacji dla poszczególnych dekad wynosił od 97,2% do 110,9%, dla ewangelików od 94,8% do 115,4%, a dla katolików od 105,6% do 120,3%. Zdecydowany wzrost liczby odnotowanych urodzeń nastąpił w dekadzie 1891-1900, na co miało wpływ przede wszystkim wspomniane przyłączenie sąsiedniego Górzyskowa do Szwederowa w 1893 r. Gmina ta liczyła znacznie więcej mieszkańców – w 1892 r. było ich 3150, kiedy na Szwederowie mieszkało 1676 osób. Wpływ na zmiany ilościowe miał również napływ polskich robotników do tej dzielnicy właśnie w latach dziewięćdziesiątych XIX w. Wówczas liczba urodzeń wzrosła z 774 do 2606 i następnie do 4390.

Współczynnik urodzeń dla całej populacji Szwederowa określony został dla ośmiu momentów czasowych (tabela 2). Jego wartości wahały się od 60,9‰ do 50,4‰. Dla ewangelików i katolików obliczono je tylko dla czterech momentów czasowych i wahały się odpowiednio od 47,7‰ do 31,0‰ i od 40,5‰ do 57,4‰. Jest to wysoki wskaźnik urodzeń, świadczący o dużym przyroście naturalnym tej młodej społeczności, w tendencji malejącej w przypadku ewangelików, a rosnącej katolików.

Tabela 2. Liczba ludności cywilnej, urodzeń i współczynnik urodzeń na Szwederowie w latach 1874-1914 – wybrane lata.

Lata	Liczba ludności	Liczba urodzeń	Współczynnik urodzeń [‰]
1875	1247	76	60,9
1880	1284	68	53,0
1885	1455	78	53,6
1890	1621	93	57,4
1895	5306	307	57,9

⁴⁷ J. Holzer, *Demografia*, Warszawa 1994, s. 202-204.

1900	6820	360	52,8
1905	8023	460	57,3
1910	8924	450	50,4

Źródło: Księgi adresowe 1887-1913; Księgi stanu cywilnego (urodzeń) 1874-1914. Bydgoszcz – Wieś III; Sprawozdania magistratu Bydgoszczy za okres 1 kwietnia 1878 – 31 marca 1883; 1 kwietnia 1883 – 31 marca 1888.

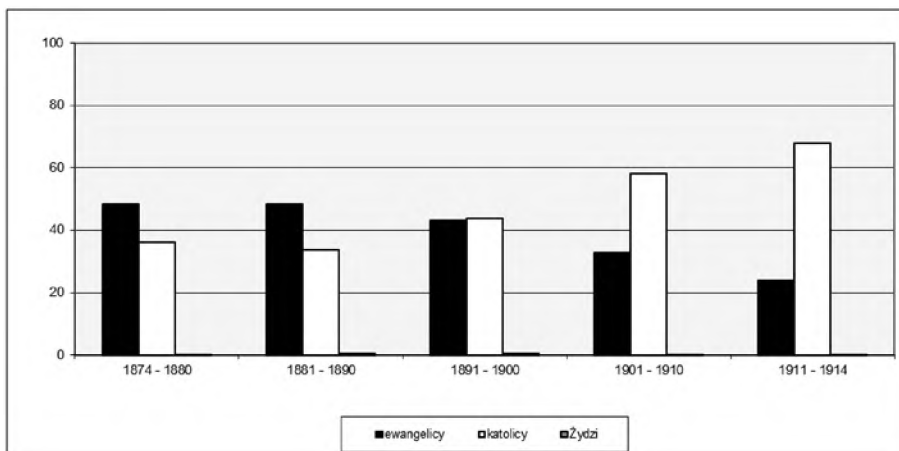
Kolejnym analizowanym elementem było wyznanie rodziców dziecka (tabela 3, wykres 2). Liczba dzieci urodzonych w rodzinach ewangelickich, jak również katolickich rosła w czasie, ale odsetek urodzeń w rodzinach ewangelickich malał z 48,3% do 24,1%, zaś w rodzinach katolickich rósł z 36,3% do 67,9%, co wiązało się ze zwiększaniem przewagi populacji katolików, często utożsamianych też z Polakami. Zdecydowanie wpłynęło na to masowe przybywanie robotników zatrudnianych w Bydgoszczy, o czym była już mowa. Na Szwederowie oprócz urodzeń w tych dwóch dominujących wyznaniach odnotowano też urodzenia w rodzinach żydowskich, które stanowiły w całym badanym okresie od 0,5% do 0,1% ogółu urodzeń. Oprócz tego sporadycznie zdarzały się urodzenia w rodzinach innych chrześcijan: staroluteranów, baptystów i przedstawicieli kościoła apostołsko-katolickiego. Ze związków tych łącznie urodziło się 31 dzieci, co stanowiło zdecydowany margines ogółu urodzeń.

Tabela 3. Urodzenia w rodzinach ewangelików, katolików, żydów i przedstawicieli innych wyznań na Szwederowie w latach 1874-1914.

Lata	Ewangelicy	% urodzeń	Katolicy	% urodzeń	Żydzi	% urodzeń	Inni chrz.	% urodzeń
1874-1880	205	48,3	154	36,3	2	0,5	8	1,9
1881-1890	374	48,3	260	33,6	3	0,4	8	1,0
1891-1900	1126	43,2	1146	44,0	10	0,4	10	0,4
1901-1910	1439	32,8	2555	58,2	5	0,1	1	0,02
1911-1914	370	24,1	1044	67,9	2	0,1	4	0,2

Źródło: Księgi stanu cywilnego (urodzeń) 1874-1914. Bydgoszcz – Wieś III.

Dzieci przychodziły na świat również w związkach małżeńskich zawieranych między przedstawicielami różnych wyznań (tabela 4). Dominowały tutaj urodzenia w związkach zawartych między ewangelikami a katolikami w obu kombinacjach płci. Łącznie w całym badanym okresie urodziło się 8 dzieci z innych związków mieszanych wyznaniowo (ewangelik-staroluteranka, ewangelik-baptystka, ewangelik-żydówka, baptysta-ewangeliczka, dysydent-ewangeliczka). W poszczególnych okresach czasowych urodzenia te stanowiły od 6,4% do 2,5% ogółu urodzonych dzieci.

Wykres 2. Udział urodzeń w rodzinach ewangelików, katolików i żydów (%) na Szvederowie w latach 1874-1914.

Tabela 4. Urodzenia w rodzinach mieszanych wyznaniowo na Szvederowie w latach 1874-1914.

Lata	E-K	% urodzeń	K-E	% urodzeń	Inne	% urodzeń	Razem	% urodzeń
1874-1880	14	3,3	11	2,6	2	0,5	27	6,4
1881-1890	20	2,6	26	3,4	3	0,4	49	6,3
1891-1900	61	2,3	63	2,4	1	0,04	126	4,8
1901-1910	61	1,4	71	1,6	2	0,05	134	3,1
1911-1914	23	1,5	15	1,0	-	-	38	2,5

Źródło: Księgi stanu cywilnego (urodzeń) 1874-1914. Bydgoszcz – Wieś III.

Objaśnienia: E-K – ewangelik-katoliczka, K-E – katolik-ewangeliczka, Inne – luteranin-staroluteranka, ewangelik-baptystka, baptysta-ewangeliczka, ewangelik-żydówka, dysydent-ewangeliczka.

Przy badaniu urodzeń nieślubnych uwzględniono wszystkie urodzenia, w których nie było informacji o ojcu dziecka, a które odnosiły się do urodzeń pańskich oraz do urodzeń wdowich i nie były urodzeniami pogrobowców (tabela 5). Przy części wpisów znajdowała się adnotacja o uznaniu ojcostwa mężczyzny już po urodzeniu dziecka, czasami nawet po kilku latach. Urodzenia takie zostały uznane za nieślubne.

Tabela 5. Urodzenia nieślubne na Szwederowie w latach 1874-1914.

Lata	Ewangelicy		Katolicy		Żydzi		Razem	
	liczba	% ogółu	liczba	% ogółu	liczba	% ogółu	liczba	% ogółu
	urodzeń	ur.	urodzeń	ur.	urodzeń	ur.	urodzeń	ur.
1874-1880	17	4,0	11	2,6	-	-	28	6,6
1881-1890	45	5,8	35	4,5	-	-	80	10,3
1891-1900	104	4,0	84	3,2	1	0,03	189	7,2
1901-1910	118	2,7	137	3,1	1	0,02	256	5,8
1911-1914	32	2,1	47	3,1	-	-	79	5,2

Źródło: Księgi stanu cywilnego (urodzeń) 1874-1914. Bydgoszcz – Wieś III.

Liczba urodzeń nieślubnych na Szwederowie przez cały badany okres była stosunkowo niska. Wahala się ona od 28 do 256 takowych sytuacji w poszczególnych okresach czasowych i stanowiła od 10,3% do 5,2% ogółu urodzeń żywych. W przypadku ewangeliczek odsetek ten wahał się na poziomie od 5,8% do 2,1% w tendencji spadkowej, u katoliczek zaś od 4,5% do 2,6%. Ten niewielki odsetek był zapewne wynikiem robotniczego charakteru Szwederowa. Zamieszkiwały tam pełne rodziny, które z reguły były ubogie i nie zatrudniały służby. Jak dowodzą badania przeprowadzane w innych ośrodkach miejskich, to właśnie służące najczęściej były matkami dzieci nieślubnych, stąd też urodzenia takie przeważały w bogatszych dzielnicach miasta⁴⁸. Z kolei w przypadku ludności żydowskiej w całym badanym okresie wystąpiły tylko dwa przypadki urodzeń nieślubnych. Na pewno było to spowodowane małą liczebnością społeczności żydowskiej na terenie Szwederowa, lecz należy zwrócić też uwagę na specyficzność tej grupy ludności⁴⁹. Analiza urodzeń nieślubnych może zostać wykorzystana do badania obyczajowości i moralności określonej społeczności.

⁴⁸ A. Zielińska, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX w.*, Toruń 2012, s. 138-140. Autorka zauważyła, że na wielkość odsetka urodzeń nieślubnych w Toruniu wpływ miały takie czynniki jak garnizonowy charakter miasta, przemarsze wojsk i stacjonowanie ich na początku XIX w., a także przybywanie służby najemnej i robotników. Odsetek urodzeń nieślubnych był większy w parafiach zamożniejszych, co można tłumaczyć przebywaniem tam dużej liczby służby, a mniejszy w uboższych. Zwraca na to też uwagę dla początku XIX w. M. Kędelski, *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*, Poznań 1992, s. 142. Píše on, iż przemarsze i stacjonowanie wojsk na przedmieściach Poznania w początkach XIX w. przyczyniły się do rozluźnienia więzów moralnych, szczególnie wśród liczebnej służby. W Poznaniu w tym okresie odnotowywano wysoki odsetek urodzeń nieślubnych – 17,6% w latach 1811-1815.

⁴⁹ A. Zielińska, *Przemiany struktur demograficznych...*, s. 140-142. Według autorki na zanotowany w Toruniu w latach 1874-1914 bardzo niski odsetek urodzeń nieślubnych wśród ludności żydowskiej (nie więcej niż 2,5% ogółu) mogło mieć wpływ o wiele bardziej rygorystyczne podejście wyznawców judaizmu do zakazu stosunków przedmażeńskich. Zagadnienie to omawia szczegółowo A. Unterman, *Żydzi. Wiara i życie*, Warszawa 2002, s. 146-148.

Tabela 6. Urodzenia mnogie z podziałem na płeć dziecka na Szwederowie w latach 1874-1914.

Lata	♂♂	♀♀	♂♀	♂♀♀	Razem
1874-1880	-	-	2	-	2
1881-1890	3	2	5	1	11
1891-1900	11	9	12	-	32
1901-1910	21	23	16	-	60
1911-1914	9	8	10	-	27
Razem	44	42	45	1	132

Źródło: Księgi stanu cywilnego (urodzeń) 1874-1914. Bydgoszcz – Wieś III.

Interesujące wnioski płyną także z analizy urodzeń mnogich (tabela 6). Urodzenia mnogie określają zależności biologiczne, zaś w literaturze medycznej opisyje to reguła Hellina⁵⁰. Badania dowodzą, iż odstępstwa od tej reguły biologicznej w dół mogły być efektem niepełnej rejestracji, w górę zaś (jak np. w XXI w.) są efektem zapłodnień stymulowanych hormonalnie. Na Szwederowie urodzenia mnogie wystąpiły w liczbie 132 w całym badanym okresie i stanowiły 1,4% ogółu urodzeń. Analiza dzieci z porodów mnogich wykazała zaskakującą równowagę płci, gdyż łącznie odnotowano 44 urodzenia 2 chłopców; 42 urodzenia 2 dziewczynek i 45 urodzeń chłopiec-dziewczynka. W całym badanym okresie raz odnotowano urodzenie trojczków w kombinacji płci: chłopiec i dwie dziewczynki.

Tabela 7. Sezonowość miesięczna urodzeń na Szwederowie w latach 1874-1914 (liczby bezwzględne).

Lata	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Razem
1874-1880	28	30	34	32	42	29	23	37	42	38	40	49	424
1881-1890	53	74	75	58	62	57	61	60	72	64	77	61	774
1891-1900	222	190	190	197	189	247	220	242	247	214	228	220	2606
1901-1910	405	349	375	330	364	282	351	391	396	387	370	390	4390

⁵⁰ Grzegorz H. Bręborowicz, Beata Banaszewska, *Położnictwo i ginekologia*, t. 1: *Położnictwo*, Warszawa 2007, s. 131-132.

1911-1914	150	109	112	116	123	115	144	155	113	132	139	129	1537
Razem	858	752	786	733	780	730	799	885	870	835	854	849	9731

Źródło: Księgi stanu cywilnego (urodzeń) 1874-1914. Bydgoszcz – Wieś III.

W artykule tym badano również sezonowość miesięczną urodzeń (tabela 7). Najwięcej urodzeń na Szwederowie odnotowano w sierpniu i miesiącach jesiennych, w tym szczególnie we wrześniu oraz listopadzie. Biorąc pod uwagę zsumowane dla całego okresu liczby bezwzględne, w sierpniu urodziło się najwięcej, bo 885 dzieci, we wrześniu zaś 870, a w listopadzie 854. Sporo było też urodzeń na przełomie roku (grudzień – 849, styczeń – 858). Najmniej urodzeń odnotowano w czerwcu (730) i niewiele więcej w kwietniu (733). Należy też zauważyć, iż sezonowość urodzeń z maksimum jesiennym występowała niezależnie od wyznania⁵¹. Miała ona miejsce zarówno dla wyznań chrześcijańskich, jak i dla ludności żydowskiej, gdzie w całym badanym okresie 1874-1914 odnotowano 22 urodzenia, ale tylko trzykrotnie dzieci urodziły się w marcu i dwukrotnie w kwietniu, maju i czerwcu, a aż trzynaście urodzeń odnotowano w drugiej połowie roku. Badanie sezonowości urodzeń prowadzone było przez wielu badaczy demografii historycznej. Zwracali oni uwagę na wpływ czynnika biologicznego na sezonowość urodzeń, ale też sezonowość poczęć, na ożywczy wpływ wiosny powodujący większą aktywność seksualną, na charakter badanej społeczności (prace polowe latem wpływały na zmniejszenie liczby poczęć w społeczeństwach agrarnych), na nowy czynnik – karnawał – który pojawił się pod koniec XVIII w. i spowodował zwiększenie liczby poczęć w lutym. Wskazywali także obniżenie liczby poczęć w marcu i kwietniu, na co wpływ mogła mieć nie tylko wstrzemięźliwość w okresie Wielkiego Postu, ale i niedożywienie⁵².

W księgach zgonów Szwederowa znajdowały się również wpisy zawierające informacje o martwo urodzonych dzieciach (tabela 8). Zawsze zawierały dane o płci dziecka.

⁵¹ A. Zielińska, *Ruch naturalny ludności katolickiej miasta Chełmży na podstawie ksiąg parafialnych z lat 1827-1914*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 22, Wrocław 2002. Podobną prawidłowość zauważono również w Chełmży, s. 74-76.

⁵² Zob. Taż, *Przemiany struktur demograficznych*, s. 144; C. Kukło, *Funkcjonowanie społeczności parafialnej na tle analizy rejestracji chrztów parafii Trzciannie 1600-1654*, [w:] *Spółczesność staropolskie. Studia i szkice*, t. 3, red. A. Wyczański, Warszawa 1893, s. 208-212; J. Buzek, *Pogląd na wzrost ludności ziem polskich w XIX wieku*, Kraków 1915, s. 23; K. Górna, *Narodziny, śluby i zgony na Górnym Śląsku w XVIII wieku*, [w:] *Wesela, chrzciny, pogrzeby w XV-XVII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 33-42.

Liczba urodzeń martwych uzależniona była z pewnością od uwarunkowań genetycznych, ale i znaczny wpływ na nią mogły mieć także: tryb życia kobiet ciężarnych, dieta, warunki mieszkaniowe i sanitarne⁵³. Na terenie Szwederowa obserwowaliśmy spadek odsetka urodzeń martwych z 4,7% do 2,1% w badanym okresie czasowym. Zauważyć też należy, iż wśród urodzeń martwych przeważały płody męskie – było ich łącznie 149, zaś płodów żeńskich 103. Urodzenia martwe wykazywały niewielkie zróżnicowanie ze względu na wyznanie rodziców. Wśród ewangelików odnotowano 121 takich przypadków, wśród katolików 110. Tylko jedna taka sytuacja zaistniała wśród ludności żydowskiej, zaledwie 12 razy w rodzinach innych chrześcijan i związkach wyznaniowo mieszanych. W 8 przypadkach brakowało natomiast informacji o wyznaniu rodziców. Warto wspomnieć, iż w dekadzie 1881-1890 wśród urodzeń martwych znalazły się również bliźnięta, dwie dziewczynki w rodzinie ewangelików, w okresie 1891-1900 dwie pary bliźniąt, w obu przypadkach byli to dwaj chłopcy, których rodzice byli ewangelikami, w okresie 1901-1910 również dwie pary bliźniąt, w pierwszym przypadku były to dwie dziewczynki, których rodzice byli ewangelikami, w drugim dwaj chłopcy z rodziny mieszanej wyznaniowo, ojciec był ewangelikiem, a matka katoliczką. W rodzinach ewangelików zanotowano 40 urodzeń martwych, a u katolików 49. Troje dzieci przyszło na świat w rodzinach, w których ojcowie byli ewangelikami, a matki katoliczkami, a w jednej, ojciec był katolikiem, a matka ewangeliczką. W jednym przypadku nie zanotowano wyznania rodziców. W okresie 1911-1914 jeden raz przyszły na świat martwe bliźniaki – dwie dziewczynki, których rodzice byli ewangelikami.

Tabela 8. Urodzenia martwe na Szwederowie w latach 1874-1914.

Lata	Liczba urodzeń	% urodzeń	Płeć		Wyznanie				
			M	K	E	K	Ż	Pozostali	B.d.
1874-1880	20	4,7	11	9	6	9	-	-	5
1881-1890	27	3,5	17	10	13	12	-	1	1
1891-1900	79	3,0	48	31	45	26	1	7	-
1901-1910	94	2,1	57	37	40	49	-	4	1
1911-1914	32	2,1	16	16	17	14	-	-	1
Razem	252	-	149	103	121	110	1	12	8

Źródło: Księgi stanu cywilnego (zgonów) 1874-1914. Bydgoszcz – Wieś III.

M – płeć męska, K – płeć żeńska; E – ewangelicy, K – katolicy, Ż - żydzi, Pozostali – dzieci z rodzin innych chrześcijan i związków wyznaniowo mieszanych, B.d. – brak danych.

⁵³A. Zielińska, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu...*, s. 182.

Rozpatrując kwestię urodzeń martwych zawsze należy brać pod uwagę pewne ewentualne braki w ich rejestracji. Nie można zapomnieć o możliwości niedokładności rejestracji, szczególnie w pierwszej połowie XIX w., w wyniku czego gros urodzeń martwych w ogóle nie było odnotowywanych. Wzrost wartości urodzeń martwych około połowy XIX w. mógł być częściowo spowodowany czynnikami środowiskowymi, jak również poprawą poziomu rejestracji. Spadek ich z kolei pod koniec XIX i na początku XX w., który wystąpił również na Szwederowie, mógł łączyć się z powolną poprawą sytuacji życiowej i zdrowotnej w badanej populacji⁵⁴.

Omawiając przemiany ludnościowe w kontekście urodzeń na terenie Szwederowa, możemy zauważyć zarówno zmiany ilościowe, jak i jakościowe, które nastąpiły w tej gminie w latach 1874-1914. Przez cały interesujący nas okres wzrastała liczebność badanej populacji. Z wyjątkiem lat 1874-1880 rodziło się zawsze więcej chłopców. Współczynniki urodzeń określone dla ośmiu momentów czasowych wahały się od 60,9‰ do 50,4‰, co charakteryzowało populację odmładzającą się. Liczba urodzeń w rodzinach ewangelików od lat dziewięćdziesiątych zaczęła znacznie spadać, u katolików natomiast zauważamy odwrotny proces – szybki ich wzrost do blisko 68% ludności tej gminy przed 1914 r. Urodzenia w rodzinach żydowskich czy też innych chrześcijan nigdy nie przekroczyły 1,9%, wykazując tendencję malejącą. Liczba urodzeń w rodzinach mieszanych wyznaniowo przez cały interesujący nas okres spadała, wahając się w granicach od 6,4‰ do 2,5‰. Również liczba urodzeń nieślubnych po osiągnięciu 10,3‰ wszystkich urodzeń w latach 1881-1890, zaczęła spadać, wynosząc 5,2‰ w latach 1911-1914. Podobny trend wystąpił u ewangelików i katolików. Badania sezonowości miesięcznej urodzeń wykazały maksimum urodzeń w miesiącach jesiennych oraz na przełomie roku. Dużo dzieci przychodziło na świat również w sierpniu. Liczba urodzeń martwych wynosiła 4,7‰ w latach 1874-1880 i spadała do końca XIX w., stabilizując się na poziomie 2,1‰ w latach 1901-1910 i 1911-1914. Wśród urodzeń martwych dominowały płody męskie. Spadek liczby urodzeń martwych mógł oznaczać pewną poprawę sytuacji mieszkaniowej i sanitarnej w tej typowo robotniczej gminie. Zauważono również, że liczba urodzeń martwych nie zależała od wyznania rodziców. Na pewno wpływ na zmiany w stosunkach ludnościowych na terenie Szwederowa miały przemiany gospodarcze, ściśle związane z początkami industrializacji, jakie zaczęły obejmować Bydgoszcz od lat czterdziestych XIX w. Odcisnęły one swe piętno na strukturze demograficznej Szwederowa, przyczyniając się do zwiększenia liczby ludności oraz przemiany w strukturze wyznaniowej czy wzrostu urodzeń nieślubnych. Na oblicze tej gminy wpływ miało również przyłączenie sąsiedniego Górzyskowa.

⁵⁴ Zob. C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, s. 313-314; K. Wnęk, L.A. Zyblikiewicz, E. Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857-1938*, Kraków 2006, s. 117-118. Autorzy zwracają uwagę na trwałą tendencję malejącą urodzeń martwych od lat osiemdziesiątych XIX w., co świadczyło o ciągle podnoszącym się poziomie zdrowotnym społeczeństwa lwowskiego.

Population changes in Szwederowo in 1874-1914 Demographic analysis based on birth records

Keywords: Bydgoszcz, Szwederowo, population, demographic analysis 1874-1914

Summary

The article is dedicated to births in Szwederowo – a rural township outside Bydgoszcz – in 1874-1914. Its purpose is to show the number of births, taking into consideration gender, children born out of wedlock and multiple births, monthly seasonality and fetal deaths. Demographic analysis, which reported populations of this township, showed changes that took place in the period between the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. They were related to the origins of industrialization in the neighboring city of Bydgoszcz, influx of people and incorporation of the nearby district of Górzyskowo. They led to changes in denominational profile and an increase of children born out of wedlock. The article can be an introduction to further studies on this population, e.g. its occupational structure and descent of inhabitants.

Bevölkerungsveränderungen in Szwederowo in den Jahren 1874-1914. Demografische Analyse aufgrund der Geburtenbücher

Schlüsselwörter: Bydgoszcz, Szwederowo, Bevölkerung, demografische Analyse 1874-1914

Zusammenfassung

Der Artikel ist den Geburten auf dem Gebiet von Szwederowo – in der Dorfgemeinde in der Nähe von Bydgoszcz in den Jahren 1874-1914 gewidmet. Sein Ziel bestand darin, die Geburtenzahl unter Berücksichtigung des Geschlechts, der unehelichen Geburten und Mehrlingsgeburten, der monatlichen Saisonalität und der Totgeburten darzustellen. Die demografische Analyse, der die Gemeindebevölkerung unterzogen wurde, zeigte Wandel, die sich in der Bevölkerung um die Wende vom 19. zum 20. Jh. ereignet haben. Sie hingen mit den Ursprüngen der Industrialisierung in dem an diese Gemeinde angrenzenden Ort Bydgoszcz, dem Andrang der Bevölkerung oder dem Anschluss von dem anliegenden Ort Górzyskowo zusammen. Sie trugen zu Wandlungen in der religiösen Struktur und zur Zunahme der unehelichen Geburten bei. Der vorliegende Artikel kann als eine Einführung in weitere Forschungen an dieser Population, beispielsweise an ihrer beruflichen Struktur oder der Herkunft ihrer Einwohner dienen.